

УДК 342.722 (477)

*О. П. Васильченко***КРИЗА ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ КОНСТИТУЦІЙНИХ РЕЖИМІВ: АНАЛІЗ ПРИЧИН І СПОСОБІВ УРЕГУЛЮВАННЯ**

Постановка проблеми. Рівень розвиненості демократії пов'язаний із рівнем свободи людини, яка, незважаючи на певні розбіжності з огляду на різні обставини об'єктивного та суб'єктивного характеру, порівнює належний їй обсяг прав, свобод і обов'язків на предмет наявності або відсутності рівності перед законом. Цей постулат є основним критерієм розвиненості правової системи демократичної держави, що незмінно пов'язується зі встановленням справедливого громадського порядку в конкретній державі. Законодавчо він втілюється у принцип рівності всіх перед законом, який становить собою одну з найважливіших основ правової держави, в якій саме право і закон є критеріями легітимності держави та її влади.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливість права і закону як способу регулювання суспільних відносин завжди відзначалася мислителями-філософами та правниками. Особливо в контексті нашого дослідження слід виокремити закон, перед яким завжди чітко постають дві мети: з одного боку, він обмежує дії людей, з іншого – захищає їх, встановлюючи межі повноважень влади. Ці аспекти сутності закону усвідомлювалися ще за часів Античності. Англійці також завжди вірили в силу закону, вважаючи, що до нього в будь-який момент можна вдатись і що він повинен обмежувати дії не тільки особистості, а й держави. Так, головне значення Великої хартії вольностей полягає у тому, що вона закріплювала положення про панування закону навіть над самим королем. Петиція про права 1628 р. складена в тому ж дусі: це звернення до короля з вимогою дотримуватися законів країни, що накладають на нього ті ж обмеження, що й на його підданих. Як зазначає Дж. Харві, пріоритет закону припускає, насамперед, розподіл повноважень органів державної влади розумно деталізованим законом і верховенство принципу свободи й рівності всіх громадян у законодавстві. Примат закону набуває глибинного сенсу, якщо дискреційна влада сприймається як розумна, якщо її можливості й способи дії чітко регламентовані, якщо приділено увагу правам зацікавлених осіб [2, с. 11].

Категорія «закон» є багатоаспектною і пов'язана з різними поняттями і явищами. У загальному значенні закон сприймається як сукупність таких

загальнообов'язкових правил і державних постанов, що визначають суспільні відносини людей; втілення найвищої влади в суспільстві; документ, що встановлює, скасовує або змінює приписи – норми права. Хоча у спеціальній літературі йому дається кваліфікована характеристика. Зокрема, закон визначається як юридичний акт, прийнятий вищим представницьким органом державної влади або безпосереднім волевиявленням населення (шляхом референдуму), що регулює, як правило, найбільш важливі суспільні відносини [3, с. 197]; важливий різновид формальних джерел права, юридичний акт, що наділений вищою юридичною силою стосовно інших правових актів цієї держави [4, с. 152]; нормативний правовий акт, що приймається парламентом або безпосередньо народом на референдумі, регулює найбільш важливі суспільні відносини і має загальнообов'язкову силу [5, с. 209].

Доволі докладну характеристику закону дає О.Ф. Скакун. Закон, на її думку, має такі риси: 1) нормативно-правовий акт за змістом (на відміну від акту застосування норм права й акту тлумачення норм права); 2) особливий різновид нормативно-правових актів – законодавчих актів, які відрізняються від підзаконних актів за ознакою суб'єкта законодавчого процесу; 3) наділений вищою юридичною силою у системі нормативно-правових актів; 4) приймається представницьким вищим органом країни або громадянським суспільством (безпосередньо народом) шляхом референдуму; 5) містить первинні норми права, встановлює права та обов'язки громадян відповідно до загально визнаних людських цінностей; 6) закріплює у письмовій формі нововведені чи змінені норми права; 7) приймається у чіткій відповідності з Конституцією і раніше прийнятими законами; 8) приймається із дотриманням особливої законодавчої процедури, яка називається «законодавчим процесом»; 9) не потребує додаткового затвердження; 10) може бути замінений тільки законом і перевірений на відповідність Конституції тільки Конституційним Судом України [6, с. 86].

Держава, основною ознакою якої є те, що в ній панує і верховенствує закон, тобто всі державні органи, їх посадові особи, об'єднання громадян та інші суб'єкти правовідносин діють у межах Конституції та відповідно до встановлених законів, має назву правової держави. Основу сучасної концепції правової держави становлять ідеї Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Т. Джеферсона, І. Канта та інших учених Нового часу. Так, на думку Дж. Локка, у державі має панувати закон, який відповідає природному праву та визнає невід'ємні права і свободи людини. Ш.-Л. Монтеск'є, розрізняючи у державі три види влади – законодавчу, виконавчу і судову, наголошує, що для запобігання зловживанням владою має бути забезпечено такий порядок, за яким ці гілки влади мали б можливість обмежувати та стримувати одна одну [7, с. 319]. Ідеї зазначених учених мали безпосередній вплив на розвиток конституційного законодавства. Вперше ідея правової держави була сформульована у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р., яка встановлювала, що «будь-яке суспільство, в якому не забезпечується користування правами і не проведено розподілу

державної влади, не має Конституції» [8, с. 100]. Ідея правової держави набуває свого розвитку наприкінці ХІХ ст., хоча її справжнє наповнення загальнодемократичним змістом, спрямованим проти недемократичних форм політичного управління, відбувається лише в середині ХХ століття, коли з падінням автократичних режимів формули правової держави одержують у багатьох країнах відповідне законодавче закріплення. У сучасному розумінні правова держава – це така організація політичної влади, яка встановлює умови для найбільш повного забезпечення прав і свобод людини, а також для обмеження за допомогою закону державної влади з метою запобігання можливим зловживанням [9, с. 276]. Отже, правова держава є такою формою організації і діяльності державної влади, за якої сама держава, всі соціальні спільноти, окремий індивід поважають закон і перебувають в однаковому становищі стосовно нього. У такому разі право є способом взаємозв'язку держави, суспільства та індивіда.

Правова держава ґрунтується на таких основних принципах:

1) верховенство і первинність права у всіх сферах суспільного життя – закон встановлює права та обов'язки всіх учасників суспільних відносин, передбачає абсолютне підпорядкування нормам права; загальність права передбачає його поширення на всіх громадян, на всі організації й установи, зокрема й на органи державної влади;

2) гарантії прав особистості, можливості її вільного розвитку, недоторканність основних прав і свобод людини, реальність їх виконання, їх державна забезпеченість і захист;

3) принцип розподілу влади як поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову, що не виключає єдності їхніх дій на основі процедур, передбачених Конституцією, а також певного верховенства законодавчої влади, рішення якої, якщо вони не порушують Конституцію, є обов'язковими для всіх;

4) взаємна відповідальність держави й особи – взаємини між державою та особою будуються за принципом взаємності їхніх прав і обов'язків та на основі рівної відповідальності за свої дії перед законом; сфера діяльності правової держави обмежується охороною прав і свобод особи, суспільного порядку, створенням сприятливих правових умов для господарської та іншої діяльності [9, с. 320–321].

Крім того, невід'ємними ознаками сучасної правової держави є наявність ефективних систем контролю та нагляду за здійсненням закону (зокрема, судова система), а також розвиненого громадянського суспільства (поява правової державності стає можливою тільки в результаті всебічного розвитку громадянського суспільства, яке є різноманітним неопосередкованим державою взаємовідносин вільних і рівноправних індивідів за умов демократичної правової державності) [9, с. 321].

Однак сьогодні принципи і права, які, так би мовити, пройшли кризу віки і викарбувались в історії, зокрема, «старої» Європи і Нового світу, опинились в досить хиткому становищі. Міграційна криза, агресія Росії проти України, локальні війни, терор, анархія та радикальний ісламизм у

регіонах південного сусідства – все це несе виклики та загрози, які потенційно можуть не лише ослабити, а й зруйнувати цінності ліберальної західної демократії. Ця тривожна теза була нещодавно озвучена президентом Європейської ради Дональдом Туском у місті Валлетта [10].

Вплив вище окреслених змін відчувається у всьому світі. Так, Всесвітній економічний форум в останній версії свого щорічного звіту, присвяченого оцінкам глобальних ризиків, серед останніх виокремив загрози, які нависають над західною демократією, а саме: «У багатьох західних демократіях традиційні основні політичні партії перебувають у кризі. Вони докладають максимум зусиль, щоб реагувати на швидкі зміни в політиці, такі як невдоволення виборців, що призводить до їх низької участі у виборах або підтримці ще не так давно непопулярних рухів» [11].

Таким чином, постає логічне питання, чи не перебуває демократія та демократичні конституційні цінності в кризі? Чи та конституційна рівність, до якої і досі прагнуть чимало держав, включаючи й Україну, під загрозою? Деякі фахівці говорять про те, що цей сценарій є помстою виборців політикам за те, що вони не змогли представити їх належним чином, і вказують, що це є однією з основних переваг демократичного процесу. Інші стверджують, що нинішня криза в політиці є глибшою і загрожує принципівому функціонуванню політики як такої. Серед основних причин цих процесів розрізняють три взаємопов'язані чинники: вплив швидких економічних і технологічних змін, поглиблення соціальної та культурної поляризації, поява «пост-істини» в політичному дискурсі [12].

У багатьох країнах Європи опозиційні рухи вже досягли успіху в перенесенні політичного центру ваги, змушуючи політиків при владі відповідно корегувати елементи своїх політичних платформ [12].

На нашу думку, сучасні негативні тенденції отримали своє живлення від популізму. Популізм сьогодні має чотири важливі аспекти: він процвітає у демократичних політичних системах, є радикальною формою дії більшості, процвітає на тлі соціальних лих і зростання економічної нерівності, становить загрозу для конституційних демократичних процедур та інститутів. Популістські рухи борються за зміст представництва в демократіях, спираючись на сприйнятті себе лідерами партійного плюралізму політиками-популістами і на заяві про діяльність в інтересах нібито одностайної «волі народу»; вони кидають виклик конституційній процедурі проведення виборів і представницького уряду. Такі тенденції можуть у подальшому створити сприятливе середовище для заміни демократичного режиму режимами тиранії або диктатури [13].

Варто згадати, що ми живемо у глобалізованому світі, а тому можна виокремити дві ролі популізму: він засуджує соціальну нерівність і привілей заможної меншості, закликає до відновлення національної єдності в ім'я «народу». Підкреслюючи етнічні розуміння демократичного народного суверенітету, він оголює недоліки багатьох ліберально-демократичних норм і показує, як стан сучасної представницької демократії може залежати від соціальних умов [13].

Отже, окресливши сутність конституційної рівності як одного зі стовпів демократичного режиму, зазначивши основні проблеми, які демократія переживає сьогодні й один з основних витоків цих проблем – популізм, необхідно проаналізувати можливі шляхи вирішення цієї непростой ситуації, які могли б бути максимально універсальними та практичними. Так, сьогодні важливо переглянути та взагалі відійти від підходу простого декларування прав і свобод людини та громадянина, їх рівності між собою та перед законом (саме ці принципи є особливо актуальними для нашої держави), а забезпечити можливість для здійснення прав усіх верств населення. Потрібно докласти максимум зусиль, щоб суспільство відійшло від антагонізму та відчуло єдність, а це можуть забезпечити мудрі та ефективні політики. Треба виходити саме з цього постулату, адже, на нашу думку, акцент саме на принципах рівності перед законом і судом, який є не тільки фундаментальним принципом прав і свобод у демократичній правовій державі, а й основою усієї демократичної політичної і правової системи, здатен послугувати на користь суспільству та призвести до якісних змін [14].

Забезпечення реалізації принципу рівності всіх перед судом і законом, а також між собою як невід'ємного складника законності і порядку передбачає удосконалення чинного законодавства з метою забезпечення можливості для ефективного застосування на практиці сучасних міжнародних норм, що гарантує юридичну рівність і заборону будь-якої дискримінації, а також оптимізацію наявної судової системи, розширення незалежності суддів і підвищення довіри населення до суду [15]. Саме судова система, на наше переконання, може відчувати вплив злоякісних змін, а відсутність довіри до судової системи є відсутністю довіри до держави загалом.

Крім того, на нашу думку, було б корисно звернутися до досвіду вчених і політиків, які опікуються питаннями демократизації у постконфліктних державах останніх років, адже особливість їхніх зусиль – це акцент не тільки на процесі здійснення відповідних демократичних реформ, а й сама суть реформ [16, с. 5]. Це призвело до збільшення участі громадян у розробці конституції, а сама форма участі в таких процесах відома як конституціотворення із широким колом учасників. Прихильники цих ідей просувають нормативні й інструментальні переваги від процесуально-орієнтованого конституціотворення. Ба більше, нормативне підґрунтя цієї теорії сягає своїм корінням у демократичну теорію, підкреслюючи важливість широкої участі й обговорення для створення системи законного управління.

Висновки. Отже, рівень розвиненості демократії пов'язаний із рівнем свободи людини, яка, незважаючи на певні розбіжності залежно від різних обставин об'єктивного та суб'єктивного характеру, порівнює належний їй обсяг прав, свобод і обов'язків на предмет наявності або відсутності рівності перед законом. Сьогодні цей рівень залежить від політичних та геополітичних коливань у світі внаслідок загрози, що нависла над демократичними режимами в сучасних країнах. Популізм, який процвітає у суспільстві, є одним із факторів приходу до влади політиків, які пропонують вирішити

проблеми тих верств населення, що розчарувались у демократії. Саме тому демократично-ліберальним політикам сьогодні як ніколи потрібно зробити акцент на ефективній реалізації конституцій, просуванні принципу конституційної рівності перед законом та рівності всіх громадян, адже результатом бездіяльності може стати прихід до влади популістських сил.

Література

1. Democracy quotes / Notable quotes [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.notable-quotes.com/d/democracy_quotes.html#ZPMmBQz5chG220uK.99.
2. Харви Дж. Примат закона / Дж. Харви, А.Л. Безер // Российский бюллетень по правам человека. – М. : ИНТУ, 1994. – Вып. 7. – С. 146–147.
3. Большой юридический словарь / под ред. А.Я. Сухарева, В.Е. Крутских. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2003. – 704 с.
4. Конституционное право : [словарь] / отв. ред. В.В. Маклаков. – М. : Юристъ, 2001. – 560 с.
5. Конституционное право : [энциклопед. словарь] / отв. ред. и рук. авт. кол. С.А. Авакьян. – М. : Норма-инфра-м, 2000. – 675 с.
6. Юридический научно-практический словарь-справочник. Основные термины и понятия / авт.-сост. О.Ф. Скакуц, Д.А. Бондаренко. – Харьков : Эспада, 2007. – 488 с.
7. Политология : [учеб. пособие для вузов] / под ред. М.А. Василика. – М. : Юристъ, 2001. – 592 с.
8. Современные зарубежные конституции : [сб. док. по конституц. праву заруб. стран] / В.В. Маклаков ; отв. ред. Б.А. Страшун. – М., 1996. – 285 с.
9. Комаров С.А. Теория государства и права : [учеб.-метод. пособ.] / С.А. Комаров, А.В. Малько. – М. : Норма-инфра-м, 2001. – 448 с.
10. Лавренюк А. Саміт на Мальті: ліберальна демократія ЄС проти агресивної геополітики / А. Лавренюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.ukrinform.ua/gubric-abroad/2169716-samit-na-multi-liberalna-demokratia-es-proti-agresivnoi-geopolitiki.html>.
11. International IDEA Voter Turnout Database [Електронний ресурс]. – Режим доступу : idea.int/data-tools.
12. Global Risks Report 2017 / World Economic Forum [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reports.weforum.org/global-risks-2017/>.
13. Fleurbaey M. Populism as a challenge for democracy from within / M. Fleurbaey // Scholarship Strategy Network [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scholarsstrategynetwork.org/brief/populism-challenge-democracy-within>
14. Летнянчин Л.І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Л.І. Летнянчин ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Харків, 2002. – 22 с.
15. Полховська І.К. Конституційний принцип рівності людини і громадянина в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / І.К. Полховська ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Харків, 2006. – 191 с.
16. Angela M. Banks, Expanding Participation in Constitution Making: Challenges and Opportunities, 49 Wm. & Mary L. Rev. 1043 (2008) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://scholarship.law.wm.edu/wmlr/vol49/iss4/2>.

Анотація

Васильченко О. П. Криза ліберально-демократичних конституційних режимів: аналіз причин і способів врегулювання. – Стаття.

Статтю присвячено висвітленню особливостей конституційного принципу рівності прав людини як основи демократичних режимів, викликів та загроз, які постали перед демократичними суспільствами сьогодні, а також способів протидії їм.

Ключові слова: рівність, закон, правова держава, конституція, демократичний режим, демократія, загроза, популізм, демократичне конституціотворення.

А н н о т а ц и я

Васильченко А. П. Кризис либерально-демократических конституционных режимов: анализ причин и способов урегулирования. – Статья.

Статья посвящена рассмотрению особенностей конституционного принципа равенства прав человека как основы демократических режимов, вызовов и угроз, стоящих перед демократическими обществами сегодня, а также способов противодействия им.

Ключевые слова: равенство, закон, правовое государство, конституция, демократический режим, демократия, угроза, популизм, демократическое конституциосоздание.

S u m m a r y

Vasil'chenko O. P. The crisis of liberal democratic constitutional regimes: analysis of the causes and ways of settlement. – Article.

The article is devoted to highlighting features of the constitutional principle of equality of human rights as the basis of democratic regimes, the challenges and threats democratic societies are facing today, and ways to counter them.

Key words: equality, law, rule of law, constitution, democratic regime, democracy, challenges, populism, democratic constitution making.